

ПОХОВАННЯ НЕМОВЛЯТ У ГОРЩИКАХ БІЛЯ СВЯТИЛИЩА ТАРАКТАШ ІІ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Публікація присвячена дослідженню унікальної колекції скелетів немовлят, похованих у ліпних горщиках під стінами житлових приміщень поблизу пізньоантичного святилища у Південно-Східному Криму. Розглядається питання про можливість дитячих ритуальних жертвоприношень на поселенні І—ІІІ ст. Таракташ ІІ.

К л ю ч о в і с л о в а: пізньоантичні святилища, дитячі поховання, антропологічний аналіз

Ідея людських і, зокрема, дитячих жертвоприношень на території Західного і Північного Причорномор'я та Кримського Приазов'я в пізньоантичний та середньовічний час набула наразі популярності у спеціальній літературі. Наводяться жахаючі цитати з діонісійських міфів та приклади офірувань немовлят з розчленуванням їхніх тіл та наступним канібалізмом як містичним актом закликання божеств та долученням до них.

Численні дані свідчать про те, що у Середземномор'ї та Причорномор'ї дитячі жертвоприношення відомі ще з часів енеоліту та бронзи, зокрема у населення крито-мікенської культури. Велика кількість дитячих кісток зі слідами надрізів, виявлених в одному з будинків Кносу, на думку дослідників, свідчить про ритуальний канібалізм, пов'язаний з культом Діоніса-Загрея (Андреев 2002). Немовлят та хлопчиків у жертву хтонічному богу чи герою Персею приносили у часи пеласгів у Аргосі. Можливо, розчленоване тіло немовляти у похованні VI — початку V ст. до н. е. у некрополі Кеп на Азійському Боспорі також є свідченням подібного ритуалу хтонічного характеру (Сорокіна, Сударев 2001). Перелік ймовірних прикладів ритуального канібалізму доповнює знахідка фрагментів черепа та щелепи немовляти у тризні елліністичного некрополя Кітея. Тризна тяжіла до святилища з великою жертвовною ямою, навколо якої розташовувалися поховання дітей віком від 3 до 5 років, що навело дослідників на думку про дитячі жертвоприношення при ритуально-поминальних обрядових діях (Тульпе, Хршановский 2001, с. 153). Слід згадати також поховання п'яти дітей віком від 2 до 6 років у південно-східному комплексі городища Артезіан у Кримському Приазов'ї. Розчленування та декапітація були проведені з професійною точністю, що наводить на думку про звичність страшних обрядів жертвоприношень у мешканців Артезіану, ет-

нічна належність яких поки невідома (Винокуров 2004, с. 70—72).

Більшість наведених випадків, на жаль, не підтверджено даними антропологічної експертизи. Однак останнім часом антропологи вивчають подібні матеріали, застосовуючи палеопатологічні та інші методики, що дозволяє більш упевнено визначати характер таких поховань (Масленников, Бужилова 1999; Козак, Шульц 2006; Потехіна 2008). На спеціальне дослідження заслуговують і скелети пізньоантичного часу з поховань 6—10 на поселенні Таракташ ІІ, передані нам в межах співпраці з російськими археологами. Ці антропологічні матеріали отримано в результаті досліджень, які проводились у 2006 році Слов'янсько-Сарматською археологічною експедицією Державного Ермітажу та Інституту історії матеріальної культури РАН на схилах Тарактаського гірського хребта у Судацькій долині в Південно-Східному Криму. Тут виявлено археологічний комплекс, що складається з поселення, святилища та городища (Шаров, Щукин, Палагута 2007).

Колекція людських скелетних залишків з пізньоантичного комплексу Таракташ ІІ у певному сенсі унікальна, оскільки всі кістяки належали немовлятам, що є рідкісним для наших антропологічних серій, які включають, здебільшого, скелети дорослих. Поховання здійснено у керамічних горщиках, тафономічні умови яких, ймовірно, сприяли збереженню кісткової тканини, на відміну від звично дуже високого ступеню руйнації крихких дитячих скелетів в умовах ґрунтових поховань.

П'ять побутових кухонних горщиків, з яких походять передані нам скелети дітей, були прикопані в положенні на боці вздовж стін житлових приміщень поселення, біля якого розташовувалося святилище. Скелети в урнах розміщували переважно в анатомічному порядку, у скорченому на боці положенні, іноді випростано на спині. Поховання супроводжувалися гатовим, скляним та кістяним намистом і брон-

зовими скроневими кільцями. На думку авторів розкопок, пам'ятка датується I—III ст. н.е. На теперішньому етапі дослідження комплексу Таракташ II археологи ще не визначили етнічну належність цього населення, однак попередньо припускають його скіфо-таврське походження.

Окрім знайдених у 2006 р. скелетних решток з поховань 6—10, опис яких подано нижче, на комплексній пам'ятці Таракташ II у 2002—2004 рр. було досліджено ще чотири аналогічні дитячі поховання у ліпних урнах, попередньо датовані кінцем II — першою половиною III ст. На жаль, ми не мали змоги ознайомитися з цими матеріалами, але, як зазначають автори розкопок, один з дитячих черепів (поховання 4/3) був «*пробитий у центрі гострим квадратним предметом*» (Шаров, Шукин, Палагута 2007, с. 70—82). Можливо, з огляду на цю знахідку та враховуючи безпосереднє сусідство дитячих поховань зі святилищами, О.В. Шаров, передаючи нам ці антропологічні матеріали, зробив припущення про те, що вони можуть бути пов'язані з дитячими жертвоприношеннями і мають ритуальний характер.

Думку про практику ритуального канібалізму на пізньоантичному боспорському святилищі Таракташ висловив М.І. Винокуров, посилаючись на відкрите В.Л. Мицом та О.В. Лисенком фрагментоване людське поховання, над яким зафіксовано сліди вогнища з обвугленими кістками вівці (Мыц, Лысенко 2001, с. 100; Винокуров 2004, с. 58). Іншої точки зору дотримується В.Л. Миц, який вважає, що припущення про людські жертвоприношення на святилищі Таракташ і у випадку дослідженого ним поховання, і дитячих поховань у горщиках не мають підстав.

Враховуючи дискусійність питання, при антропологічному дослідженні дитячих скелетів з Таракташу II особлива увага приділялася визначенню повноти їх анатомічного складу та наявності прижиттєвих травм, насильства чи слідів посмертних маніпуляцій з тілом. Після первинного опрацювання антропологічних матеріалів у польових умовах їх транспортували до біоархеологічної лабораторії Інституту археології НАН України.

Більшість поховань представлено фрагментами черепа і кістками посткраніального скелета, втім жодного повного кістяка не виявлено. Окремі кістки були, ймовірно, повністю зруйновані, про що свідчить наявність дуже дрібних кісткових фрагментів. У випадку поховань кількох дітей в одному горщику причина відсутності анатомічно повних скелетів, можливо, полягає в тому, що раніше похован-

ня були потривожені, з них вийняли частину кісток, щоб звільнити місце для наступних. Не варто виключати і можливості покладення у горщик окремих частин тіла чи скелета в процесі ритуального жертвоприношення, але в такому разі слід було б очікувати певної закономірності у складі кісток у горщиках в результаті їх цілеспрямованого відбору відповідно до вимог ритуалу. Тому особлива увага приділялась ідентифікації кісток та визначенню їх належності одному індивіду, що в деяких випадках викликало певні труднощі.

Ідентифікація кісток дітей раннього віку, особливо немовлят пренатального та постнатального періодів розвитку, а також визначення їх віку ускладнюється через несформованість кісток та їхню фрагментарність. У зв'язку з цим було залучено не лише загальноприйняті у вітчизняній антропології методики (Пашкова 1958; Гинзбург 1963; Алексеев, Дебєц 1964; Рохлин 1965; Алексеев 1966), але й додаткові методи, наведені в «Standards for data collection from human skeletal remains» (1994). Зокрема, для визначення віку дітей використано схеми порядку прорізання молочних і постійних зубів (Ubelaker 1989) та таблиці розмірів довгих кісток кінцівок, а також лобної, потиличної та тім'яної кісток (адаптовані з: Fazekas, Kósa 1978; Black, Scheuer 1996); крім того, схеми порядку закладання центрів осифікації і прирощення епіфізів (Scheuer, Black 2000). При уточненні віку дитини враховувались ступінь приростання замикаючої пластинки до тіла хребця, зрощення їхніх сегментів, формування середнього вуха. Крім визначення кількості дітей та їхнього віку, до завдань дослідження входило вивчення патологічних змін на кістках, загоєних та незагоєних травм та інших можливих слідів перимортальних та постмортальних маніпуляцій.

Поховання 6 містило неповний скелет дитини, представлений великими фрагментами скелетної черепа й обличчя, а також фрагментами хребців і правої лопатки та правою променевою кісткою. Всі тім'ячка на черепі відкриті. На фрагменті правої частини верхньої щелепи повністю сформувалися лунки різців та ікла. Хоча відповідні зуби посмертно втрачені, є всі підстави вважати, що вони вже повністю прорізалися. Зовнішні слухові отвори ще не до кінця сформовані. Довжина променевої кістки (78 мм), як і інші вказані ознаки, відповідають віку від 12 до 18 місяців.

Поховання 7 представлено невеликою кількістю кісток: ліва гілка нижньої щелепи з молочними моляром та різцями, фрагменти таза, ребра, ключиці, праві плечова (94 мм) та вели-

ка гомілквова (100 мм) кістки. Наведені розміри і стан зубної системи свідчать про те, що вік дитини був у межах 12—18 місяців.

Поховання 8 містило фрагменти черепної коробки і обличчя дитини, а також лопатки та довгі кістки: плечові, стегнові і великі гомілкові. Вік можна визначити за довжиною кам'янистої частини скроневої кістки (37 мм), шириною базиллярної частини потиличної кістки (16 мм) та довжиною стегнової кістки (70 мм). Перший з наведених розмірів відповідає пренатальному віку плода 38—40 тижнів, а довжина стегна — віку від народження до 1 місяця. Таким чином, у цьому горщику містився майже повний скелет немовляти, не старшого принаймні ніж 1 місяць.

Поховання 9, на відміну від інших, містило залишки скелетів не одного, а чотирьох маленьких дітей (за даними археологів, тут зафіксовано три скелети).

Скелет 1 представлено фрагментами черепа та неповним набором кісток посткраніального скелета, серед яких були плечові та стегнові. Зважаючи на їхні розміри, а також виміри базиллярної частини потиличної кістки і потиличної хорди, пренатальний вік дитини (плода) відповідає 38—40 тижням, тобто тут було поховано новонароджену дитину.

Скелет 2 за розмірами кісток ідентичний першому. Збереглися фрагменти склепіння черепа, нижня щелепа, ребра та стегнові кістки. Їх розмір відповідає віку плода 38—40 тижнів.

Скелет 3 належав дитині дещо старшого віку. На його черепі ще відкрите переднє тім'ячко. Виходячи з довжини стегнових кісток (97 мм), дитина померла у тримісячному віці.

Скелет 4 представлено фрагментами черепа, нижньої щелепи та довгими кістками кінцівок. Ширина базиллярної частини потиличної кістки дорівнює 13 мм, довжина — 15 мм. Ці розміри та довжина плечових і стегнових кісток дозволяють визначити, що тут було поховано дитину, яка народилася передчасно, а саме на 36 тижні пренатального розвитку.

Поховання 10 містило кістки одного (а не двох, як це зазначалося в польовій археологічній документації) дитячого скелета. Від нього вціліли фрагменти черепа, нижньої щелепи, кісток кінцівок та ребер. Довжина стегнових кісток дорівнює 67 і 68 мм, що відповідає 38—40-тижневому плоду чи новонародженому.

Палеопатологічний аналіз дитячих скелетів не виявив жодних слідів на кістках, які б дозволили припустити насильницькі дії чи інші маніпуляції з тілами похованих немовлят до чи після смерті. Не встановлено і патологіч-

них змін, що свідчили б про захворювання чи травми у дітей. Причиною їх смерті, ймовірно, були ускладнення під час пологів або гострі інфекційні хвороби у ранньому віці, які не лишають слідів на кістках і вважаються основною причиною високої дитячої смертності.

Вивчення антропологічних матеріалів з п'яти поховальних урн з поселення біля святилища Таракташ II показало, що загалом вони містили скелетні залишки восьми дітей віком від 36 тижнів пренатального розвитку до 18 місяців. Як правило, це були індивідуальні поховання. Так, у чотирьох з п'яти горщиків поховано по одній дитині: двоє віком по 1—1,5 років та ще двоє новонароджених. Можливо, практикувався і груповий обряд поховання, оскільки в одній урні містилося відразу чотири скелети новонароджених, хоча важко припустити можливість їх одночасного поховання.

Вартий уваги той факт, що жодний скелет не є анатомічно повним. Поховання двох старших дітей представлено, крім черепів, окремими кістками лише правої сторони, але ніякої закономірності у складі кісток не виявлено, оскільки всі вони належать до різних частин тіла. Водночас усі поховання новонароджених мають і праві, і ліві кістки кінцівок, переважно стегнові та плечові, тобто найбільш масивні і міцні кістки скелета, які найкраще зберігаються. Таким чином, неповнота скелетів у горщиках пояснюється не фактом навмисного відбору певних частин тіла після його розчленування, а випадковістю тафономічних впливів на стан збереження кісток.

Звичай ховати дітей у амфорах чи великих горщиках, які клали у невеликі ґрунтові ями, характерний для грецького поховального обряду. За античної доби він був широко розповсюджений у Північному Причорномор'ї, завезений сюди греками, у яких він відомий з архаїчного періоду. Подібні дитячі поховання античного та римського періодів трапляються у некрополях Ольвії, Ніконія, рідше — у Пантікапей (V—IV вв. до н.е.). Ширше вони представлені у азійській частині Боспору. Протягом усієї античної епохи такий обряд практикувався у Фанагорії, трапляється у Гермонасі, Кепях, Танаїсі. Використання амфор як вмістилищ для поховання дітей є однією з характерних особливостей некрополя Херсонеса, зокрема, класичного та пізньоантичного періоду (Бунятян, Зубарь 1991; Зубарь 2005).

Поховання дітей у керамічних посудинах пов'язують із землеробським і жіночим культом родючості (Лапин 1966; Стоянов 2001). Окрім некрополів, поховання дітей у амфорах чи ве-

ликих ліпних глеках нерідко здійснювали на території поселень як, наприклад, у античній Козирці (Бураков 1976). На території Криму подібні поховання немовлят відомі з I ст. до н. е. на Південно-Донузлавському городищі, Біляусі, Альма-Кермені. У Неаполі Скіфському поховання дітей за таким обрядом датуються III ст. н. е. (Висотська 1970; Карасев 1951). Скелетні залишки цих і подібних поховань потребують сучасної антропологічної експертизи.

Антропологічний аналіз дитячих скелетів з поховань у горщиках на поселенні Таракташ II

не виявив ознак, які могли б свідчити про принесення цих дітей у жертву. Подальше вивчення цього археологічного комплексу і надходження нових антропологічних матеріалів, сподіваємося, дозволить дійти остаточного висновку. На цьому етапі дослідження розглянуті поховання не дають достатніх підстав вважати їх жертвоприношеннями, радше вони являють собою домашній цвинтар немовлят, яких не ховали разом з дорослими до досягнення певного віку, що узгоджується з численними історичними та етнографічними даними.

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1966.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964.

Андреев Ю.В. От Евразии к Европе. Крит и Эгейский мир в эпоху бронзы и раннего железа. — СПб., 2002.

Бунятян Е.П., Зубарь В.М. Новый участок детских погребений позднеантичного некрополя Херсонеса // СА. — 1991. — № 4. — С. 228—239.

Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — К., 1976.

Винокуров Н.И. Практика человеческих жертвоприношений в античное и средневековое время (по материалам ритуальных захоронений Крымского Приазовья) // Орус: Междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2004. — Вып. 3. — С. 55—87.

Висотська Т.М. Городище Альма-Кермен у Криму // Археологія. — 1970. — Вип. 24. — С. 179—193.

Гинзбург В.В. Элементы антропологии для медиков. — Л., 1963.

Зубарь В.М. Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н.э. — К., 2005. — С. 345—470.

Карасев А.Н. Раскопки Неаполя Скифского // КСИИМК. — 1951. — Вып. 37. — С. 161—172.

Козак О.Д., Шульц М. Людські жертвоприношення на зольниках Більського городища // Більське городище та його округ. — К., 2006. — С. 77—100.

Лавин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966.

Масленников А.А., Бужилова А.П. «Ифигения на Меотиде» (Материалы к обсуждению существования ритуальной декапитации в античном Приазовье) // Древности Боспора. — 1999. — № 2. — С. 174—183.

Мыц В.Л., Лысенко А.В. Позднеантичное святилище Таракташ в Крыму // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства: Материалы Международной научной конференции. — СПб., 2001. — Ч. 2. — С. 96—100.

Пашкова В.И. Определение пола и возраста по черепу. — Ставрополь, 1958.

Потехіна І.Д. Скелети із скіфського поховання кургану Близнюк II // АДУ 2008 р. — С. 279—281.

Рохлин Д.Г. Болезни древних людей. — М.; Л., 1965.

Сорокина Н.П., Сударев Н.И. К вопросу о некоторых варварских погребениях Боспора // Древности Боспора. — 2001. — № 4. — С. 377—384.

Стоянов Р.В. Детские погребения в сосудах в некрополе Ольвии VI в. до н. э. — первой половины I в. до н. э. // Ольвия та античний світ. — К., 2001. — С. 130—131.

Тутьпе И.А., Христановский В.А. Эллинистический ритуальный комплекс на некрополе Китея // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства: Материалы Международной научной конференции. — СПб., 2001. — Ч. 1. — С. 146—154.

Шаров О.В., Шукин М.Б., Палагута И.В. Отчет о раскопках поселения Таракташ у с. Дачное Судакского района, АР Крым Украины. — СПб., 2007. — Том 1.

Black S., Scheuer J.L. Occipitalization of the Atlas with Reference to its Embryological Development // International Journal of Osteoarchaeology. — 1996. — Vol. 6 (2). — P. 194—198.

Fazekas Is.G., Kósa F. Forensic Fetal Osteology. — Budapest, 1978.

Ortner D.J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. — San Diego; California, 2003.

Scheuer L., Black S. Developmental Juvenile Osteology. — New York, 2000.

Ubelaker D.H. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. — Washington DC, 1989.

Одержано 07.08.2008

И.Д. Потехина

ПОГРЕБЕНИЯ МЛАДЕНЦЕВ В СОСУДАХ У СВЯТИЛИЩА
ТАРАКТАШ II: АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Интерес исследователей к погребениям младенцев в лепных сосудах, открытых на поселении I—III вв. Таракташ II, вызвал необходимость комплексного изучения их скелетов. Установлено, что в пяти сосудах были погребены 8 младенцев в возрасте от 36 недель внутриутробного развития до 18 месяцев. Палеопатологический анализ не обнаружил каких-либо следов на костях, которые бы свидетельствовали о перимортальных или постмортальных манипуляциях с телами младенцев. Не установлено и патологических изменений или травм у этих детей, причиной смерти которых, видимо, были осложнения при рождении или острые инфекционные заболевания, не оставившие следов на костях. На данном этапе исследования рассмотренные погребения не дают достаточных оснований считать их жертвоприношениями, скорее, они представляют собой домашнее кладбище младенцев, которых не хоронили со взрослыми до достижения определенного возраста, что согласуется с историческими и этнографическими данными.

I.D. Potyekhina

INFANT BURIALS IN VESSELS NEAR THE SANCTUARY
TARAKTASH II: ANTHROPOLOGICAL ASPECT

A researchers' interest to infant burials in handmade vessels discovered at the 1st—3rd c. settlement Taraktash II necessitated a complex study of these skeletons. It was determined that 8 infants of the age from 36 weeks of prenatal development to 18 months were buried in five vessels. Palaeopathologic analysis has not shown any traces on the bones which could testify perimortal or postmortal manipulations with the infants' bodies. Abnormal changes or injuries have not been revealed on the bodies of these children whose death could have been caused apparently by complicated delivery or infectious diseases which had no traces on the bones. At this stage of research the studied burials do not give sufficient grounds to consider them as sacrifices, they were rather a home cemetery of infants who were not buried with adults before they reached a certain age, which corresponds to the historic and ethnographical data.